

SPOŁECZEŃSTWO
EDUKACJA
JĘZYK

Tom 13/2021, ss. 223-241
ISSN 2353-1266
e-ISSN 2449-7983
DOI: 10.19251/sej/2021.13(14)
www.sej.mazowiecka.edu.pl

Patrycja Bartosiewicz-Kosiba

Uniwersytet Pedagogiczny

im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

KSZTAŁTOWANIE KOMPETENCJI W ZAKRESIE PRZEDSIĘBIORCZOŚCI PODCZAS MIĘDZYNARODOWEGO WOLONTARIATU MŁODZIEŻY

THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP
COMPETENCE DURING CROSS – BORDER
VOLUNTEERING PROJECTS OF YOUTH

Abstrakt

Przedsiębiorczość uznaje się za kluczową kompetencję XXI wieku. Kształtowanie kompetencji w zakresie przedsiębiorczości powinno zajmować ważne miejsce w procesie uczenia się przez całe życie, we wszystkich formach edukacji. Celem artykułu jest zaprezentowanie wyników badań dotyczących rozwoju kompetencji w zakresie przedsiębiorczości podczas realizowania przez młodzież międzynarodowych projektów wolontariatu w ramach Europejskiego Korpusu Solidarności. W artykule przedstawiono postrzeżenie przez uczestników projek-

Abstract

Entrepreneurship is considered a key competence of the 21st century. The development of entrepreneurship competence should play an important role in lifelong learning in all forms of education. The aim of the article is to present the results of research on the development of entrepreneurship competence during the implementation of cross – border volunteering projects by young people under the European Solidarity Corps. The article presents how projects' participants and the mentor of volunteers perceive the development of competences during

tów i mentorę wolontariuszy procesu kształtowania kompetencji podczas międzynarodowego wolontariatu. Zaprezentowano również metody i narzędzia, które są stosowane w celu wspierania tego procesu. W pracy odwołano się do „Europejskich ram kompetencji w zakresie przedsiębiorczości”.

SŁOWA KLUCZOWE

przedsiębiorczość, kompetencje kluczowe, wolontariat, edukacja pozaformalna, EntreComp

cross - border volunteering, and presents the methods and tools that are used to support this process. The research refers to “The European Entrepreneurship Competence Framework (EntreComp)”

KEYWORDS

entrepreneurship, key competences, volunteering, non-formal education, EntreComp

1. Wprowadzenie

W nieprzewidywalnym świecie intensywnych zmian niezbędne jest posiadanie kompetencji przedsiębiorczych. Człowiek przedsiębiorczy jest nie tylko przygotowany i otwarty na zmiany, ale sam aktywnie je kreuje i wykorzystuje do tworzenia nowej wartości.

Przedsiębiorczość jest pojęciem wieloznacznym i różnie definiowanym na gruncie poszczególnych dyscyplin naukowych, w zależności od celów i przedmiotu badań (Baran i Bąk 2016, 84-88). Konceptualizacja kompetencji z zakresu przedsiębiorczości oraz zestaw kompetencji, które należy uznać za fundamentalne dla osoby określanej jako przedsiębiorcza, są od lat przedmiotem teoretycznych i empirycznych badań naukowych. Piszą o tym między innymi T. Rachwał (2019), D. Piróg (2015), K. Wach (2013). Przedsiębiorczość uznawana jest za jedną z kompetencji przyszłości (Kwiatkowski 2018, 18-19. Borowiec-Gabryś i Kilar i Rachwał 2018, 74-77).

Współcześnie większość badaczy jest zgodnych, że kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych jest możliwe w procesie uczenia się. Piszą o tym między innymi A. Murzyn (2018), M. Lackeus (2015). Kwestie rozwoju kompetencji przedsiębiorczych w systemie edukacji szkolnej podejmują między innymi I. Nowosad (2019), W. Kilar, T. Rachwał (2019), T. Rachwał (2018, 2009, 2005), B. Bieńkowska (2017), T. T. Brzozowski (2013), Z. Zioło (2012), M. Borowiec, T. Rachwał (2011). Międzynarodowe badania dotyczące szkolnej edukacji przedsiębiorczości w krajach europejskich wskazują na ogólnie niski poziom uczestnictwa w praktycznym nauczaniu przedsiębiorczości w szkołach i na potrzebę dalszego rozwijania umiejętności młodych ludzi w zakresie przedsiębiorczości (Komisja Europejska/EACEA/Eurydice 2016).

Rozwój programów i metod nauczania przedsiębiorczości, tego, czego i jak uczyć na poziomie wyższym, badają D.F. Kuratko (2003), F. Sirelkhatim i Y. Gangi (2015), S. Jansen, T. Zande, S. Brinkemper, E. Stam, V. Varma (2015), A. Fayolle (2013). Nato-

miast K.K. Longva, L. Foss (2018) analizują metodologię oceniania efektów wdrożonych programów. Poziom kompetencji przedsiębiorczych studentów jest przedmiotem badań M. Czyżewskiej i K. Kozioł (2020), Y. Gürol i N. Atsan (2006). O metodach badania rozwoju umiejętności przedsiębiorczych studentów piszą J. Chang i A. Rieple (2015).

Przedsiębiorczość w edukacji pozaformalnej jest przedmiotem badań M. C. Pan-tea (2014), R. Rettinger (2019a), P. Bartosiewicz-Kosiba (2018). Jednym z obszarów edukacji pozaformalnej na polu, którym następuje rozwój kompetencji przedsiębiorczych jest wolontariat.

Ideą wolontariatu jest pomaganie potrzebującym. Wolontariusze to ludzie, którzy dobrowolnie, ochotniczo i bez wynagrodzenia niosą pomoc. Angażują się w pracę na rzecz osób spoza kręgu rodziny i znajomych. Pracują na rzecz uprawnionych podmiotów działających w różnych obszarach życia społecznego, w instytucjach publicznych i organizacjach pozarządowych. Można ich spotkać między innymi w hospicjach, domach pomocy społecznej, domach dziecka, schroniskach dla zwierząt, muzeach. W erze technologii cyfrowych powstają nowe formy współpracy. Wolontariusze coraz częściej udzielają pomocy pojedynczym osobom lub organizacjom bez wychodzenia z domu. Dzięki nowym technologiom podejmują też grupowe działania na odległość (Rochester 2018).

Wolontariat jest relacją, w której zyskują obie strony, zarówno osoba, która korzysta z pomocy, jak i ten, który jej udziela. Z działaniem na rzecz innych nierozdzielnie związany jest wszechstronny rozwój wolontariusza (Braun 2019, 106. Górecki 2013, 86-90. Braun i Jeziorański 2013, 91-93). Choć to nie on stanowi istotę wolontariatu, ma charakter wtórny, to jednak jego znaczenie jest wymierne i podejmowane w dyskursie naukowym. Rozwój wolontariusza obejmuje nabycie nowej wiedzy, często specjalistycznej, rozwinięcie szczególnych umiejętności oraz kształtowanie postaw (Rettinger 2019 b, 148-149. Piekarski 2014 a, 195-198. Piekarski 2014 b, 243-252).

O rozwijaniu kompetencji przedsiębiorczych w czasie dobrowolnej pracy na rzecz innych pisze między innymi Ch. Revsbech (2014). Autor ten zwraca uwagę na szczególne środowisko pracy, etyczny wymiar działań, wkład w zmianę społeczną i zrównoważony rozwój. Podkreśla on znaczenie spontaniczności, która wyzywała kreatywność wolontariuszy. I. Esposito (2014) w oparciu o badania przeprowadzone przez Światowe Stowarzyszenie Przewodniczek i Skautek (WAGGGS) pisze, że wolontariat w organizacji skautowej jest między innymi ćwiczeniem przywództwa w różnych kontekstach, towarzyszy mu rozwój szczególnej wrażliwości na otoczenie społeczne i środowisko. Autorka zwraca uwagę na rolę opiekuna wolontariusza, który wspiera podopiecznego w rozwoju, pomaga dostrzec cele i nakłania do refleksji nad postęпами.

Wolontariat przygotowuje do podejmowania przedsiębiorczych działań na konkurencyjnym rynku pracy (Low et al. 2007, 61-63. Grotz 2014, 211-212. Kamerade i Paine 2014). Wprawdzie poza szczególnymi programami ukierunkowanymi na zwiększenie szans na zatrudnienie (Kamerade i Paine 2014, 270) nie dowiedziano bezpośredniego związku między nieodpłatną działalnością na rzecz innych a znalezieniem pracy zarobkowej, to jednak dzięki wolontariatowi nabywa się pewności siebie, rozwija

umiejętności komunikacyjne i pracy zespołowej, nawiązuje nowe kontakty, co w konsekwencji pomaga zdobyć pracę (Hrist 2000, 23). Dla studentów wolontariat jest okazją nabycia doświadczenia w wybranym obszarze (Szluz 2012, 176-177. Hanyga-Janczak 2013), formą planowania kariery zawodowej, umożliwiają skonfrontowanie wyobrażeń dotyczących danego zawodu z rzeczywistością oraz pozwala w miarę wcześnie dokonać trafnego wyboru ścieżki kształcenia i kariery (Barańska 2016, 154-198). Wolontariat postrzegany jest jako ważny element profesjonalnego kształcenia do pracy socjalnej (Kantowicz 2017, 97-98. Wojtas 2015, 112).

Większość przedsiębiorców społecznych, na pewnym etapie swojego życia, miało kontakt z wolontariatem. Wolontariat prowadzi do założenia przedsiębiorstwa społecznego¹, gdyż pomaga rozwinąć poczucie empatii dla tych, którzy nie mają równych szans w społeczeństwie i pomaga uświadomić sobie istniejące problemy społeczne oraz dostarcza pomysłów na ich rozwiązanie. Stwarza okazję do licznych kontaktów interpersonalnych i do uczenia się od innych, budowania sieci kontaktów oraz znalezienia współpracowników. Działalność wolontariacka rozwija kompetencje potrzebne do założenia i prowadzenia przedsiębiorstwa (Jaliwala 2020, 7).

Edukacyjny potencjał wolontariatu docenia Unia Europejska. W latach 2016-2020 realizowała program Europejski Korpus Solidarności², którego jednym z celów było wpieranie wolontariatu młodzieży, w tym wolontariatu, w którym działania odbywały się w innym kraju niż kraj zamieszkania uczestnika, czyli tak zwanego wolontariatu międzynarodowego (wolontariatu zagranicznego, wolontariatu transgranicznego, wolontariatu transnarodowego, transnarodowej wymiany wolontariuszy – wszystkie te pojęcia są stosowane w literaturze zamiennie). Europejski Korpus Solidarności korzystał z doświadczeń poprzedniego unijnego programu wolontariatu transgranicznego, czyli Wolontariatu Europejskiego (European Voluntary Service) realizowanego kolejno w ramach programów: Wolontariat Europejski (1996-1999), „Młodzież” (2000-2006), „Młodzież w działaniu” (2007-2013), Erasmus+ Młodzież (2014-2018). Dzięki Europejskiemu Korpusowi Solidarności młodzi ludzie (w wieku od 18 do 30 lat) wnoszą swój wkład w codzienną pracę organizacji, które prowadzą różnorodne działania społeczne.

Udział w zagranicznym projekcie, między innymi wolontariacie międzynarodowym, wpływa na rozwój kompetencji przedsiębiorczych. Piszą o tym między innymi M. Jeżowski, M. Pachocki, A. Rybińska (2019), J. Dąbrowska-Resiak, M. Jeżowski, M. Pachocki (2018), E. Torończak (2018). Licznych dowodów potwierdzających tę tezę dostarczają obszerne badania międzynarodowej sieci The RAY Network ‘Research-based

¹ Przedsiębiorstwa społeczne to podmioty gospodarujące, których działalność nastawiona jest na zysk przeznaczany na rozwój przedsiębiorstwa, zaspokojenie potrzeb ekonomicznych przedsiębiorców społecznych oraz cele społecznie użyteczne przy założeniu, że cele ekonomiczne i społeczne traktowane są jako równoważne. Przykładem przedsiębiorstwa społecznego jest spółdzielnia socjalna.

² W dniu 11 grudnia 2020 r. Komisja Europejska przyjęła porozumienie polityczne zawarte między Parlamentem Europejskim a państwami członkowskimi UE w sprawie nowego programu Europejski Korpus Solidarności (2021-2027). Komisja przeznaczyła na ten program ponad 1 mld euro co zapewni co najmniej 270 000 młodym ludziom możliwość udziału w rozwiązywaniu problemów społecznych i humanitarnych poprzez wolontariat lub tworzenie własnych projektów solidarnościowych.

Analysis of Erasmus+ Youth in Action (Bammer et al. 2017, 2019, Bárta et al. 2018, Böhler et al. 2020).

Komisja Europejska uznała „inicjatywność i przedsiębiorczość” za jedną z ośmiu kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Zalecenie... 2006). W ostatnim czasie zmieniono nazwę tej kompetencji oraz nieznacznie samą definicję. Obecnie mowa jest o „kompetencjach w zakresie przedsiębiorczości”, a są „to między innymi zdolność wykorzystywania szans i pomysłów oraz przekształcania ich w wartość dla innych osób. Przedsiębiorczość opiera się na kreatywności, krytycznym myśleniu i rozwiązywaniu problemów, podejmowaniu inicjatywy, wytrwałości oraz na zdolności do wspólnego działania służącego planowaniu projektów mających wartość kulturalną, społeczną lub finansową i zarządzaniu nimi” (Zalecenie...2018).

W celach edukacyjnych istotne okazało się wypracowanie i przyjęcie w miarę spójnego spojrzenia na kompetencje przedsiębiorcze. Aby wesprzeć system edukacji w tym zakresie, Komisja Europejska zleciła opracowanie modelu koncepcyjnego i szczegółową definicję kompetencji przedsiębiorczych (Bacigalupo i in. 2016) . Rezultatem są „Europejskie ramy kompetencji w zakresie przedsiębiorczości”, czyli ‘EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework’, w skrócie zwane „EntreComp”.

EntreComp definiuje przedsiębiorczość jako zdolność do tworzenia wartości w oparciu o posiadane zasoby, pomysły i możliwości oraz podejmowane działania. Utworzona wartość może mieć charakter gospodarczy, ale też społeczny i kulturalny. Może powstać zarówno w sektorze prywatnym, publicznym, pozarządowym, jak i w partnerstwie międzysektorowym. W rozumieniu EntreComp przedsiębiorczość dotyczy wszystkich sfer życia, w tym rozwoju osobistego, aktywnego uczestnictwa w społeczeństwie, wejścia na rynek pracy jako pracownik lub jako osoba samozatrudniona, a także prowadzenia każdego innego przedsięwzięcia. Ramy kompetencji w zakresie przedsiębiorczości składają się z trzech obszarów: „Pomysły i możliwości”, „Zasoby” i „Działanie”. W kontekście EntreComp „Pomysły i możliwości” odnoszą się do dostrzegania okazji, kreatywności, tworzenia wizji, oceniania pomysłów, etyki i zrównoważonego sposobu myślenia. „Zasoby” obejmują samoświadomość i poczucie własnej skuteczności, motywację i wytrwałość, pozyskiwanie i zarządzanie zasobami materialnymi i niematerialnymi, znajomość ekonomii i finansów, mobilizowanie innych (umiejętność inspirowania i angażowania do działania innych). Obszar „Działanie” oznacza przejmowanie inicjatywy, planowanie i zarządzanie, radzenie sobie z niepewnością i ryzykiem, współpracowanie, uczenie się przez doświadczenie. Każda z kompetencji posiada wskazówki co do sposobu jej rozwoju oraz szczegółowy opis określający, co konkretna kompetencja oznacza w praktyce.

Nawiązując do „Europejskich ram kompetencji w zakresie przedsiębiorczości” autorka podjęła badania dotyczące rozwoju kompetencji w zakresie przedsiębiorczości w czasie projektów wolontariatu międzynarodowego. Zdobyta wiedza stanowi punkt wyjścia do podjęcia dalszych prac w celu rozwoju metod i narzędzi pomocnych w kształtowaniu kompetencji w zakresie przedsiębiorczości w ramach projektów wolontariatu oraz innych działań w obszarze edukacji pozaformalnej.

2. Metodologia badań

Nadrzędnym celem przeprowadzonego badania była diagnoza jak zagraniczni wolontariusze oceniają swoją przedsiębiorczość i jak ją rozwijają w czasie projektu oraz jak ten proces postrzega opiekunka wolontariuszy, jakie metody i narzędzia stosuje, aby ich wspierać. W celu uzyskania odpowiedzi na postawione pytania badawcze przeprowadzono wywiady z zagranicznymi wolontariuszami oraz z mentorką wolontariuszy.

Przeprowadzono siedem indywidualnych, pogłębionych, ustrukturyzowanych wywiadów (mini depta interview) z wolontariuszami Europejskiego Korpusu Solidarności przebywającymi w Polsce. Rozmawiano z czterema wolontariuszkami i trzema wolontariuszami. Trzy osoby pochodziły z Federacji Rosyjskiej (2K, 1M), po jednej z Armenii (M), Włoch (K), Portugalii (K), Francji (M). Najmłodszy uczestnik miał 20 lat, najstarszy 29 lat. Średnia wieku wynosiła 26 lat. W grupie były trzy osoby, które jeszcze uczyły się i wcześniej nie pracowały oraz takie, które ukończyły studia wyższe i miały doświadczenie zawodowe zdobyte przed projektem w różnych dziedzinach (marketing, turystyka, edukacja, projektowanie). Wszyscy respondenci byli w Polsce już od co najmniej trzech miesięcy, a w ramach swoich projektów pracowali z dziećmi i młodzieżą. W czasie wykonywania zadań mieli okazję rozwijać swoje osobiste zainteresowania i umiejętności. W żadnym z projektów, w którym brali udział „przedsiębiorczość” nie była tematem działań. Wszyscy respondenci wzięli już udział w szkoleniu wprowadzającym dla wolontariuszy organizowanym przez Narodową Agencję Programu Europejski Korpus Solidarności. W zależności od preferencji respondenta, wywiady prowadzono w języku angielskim lub rosyjskim. Respondent biegle posługiwał się językiem, w którym przeprowadzono rozmowę. Wypowiedzi wolontariuszy zostały zakodowane, przyjęto oznaczenia od W1 do W7.

Z mentorką, która wpierała młodzież w realizacji projektów, przeprowadzono indywidualny, pogłębiony, nieustrukturyzowany wywiad. Mentorka była opiekunką jednej z wolontariuszek uczestniczących w przedstawionym powyżej badaniu, a w poprzednich latach wpierała dwie inne cudzoziemki, które realizowały projekty wolontariatu w Polsce. Ponadto przez wiele lat pracowała z polskimi wolontariuszami działającymi lokalnie w organizacji pozarządowej. Sama również jest wolontariuszką.

3. Kompetencje w zakresie przedsiębiorczości w świetle wywiadów z wolontariuszami

Na wstępie rozmowy zapytano wolontariuszy, z czym kojarzy im się „przedsiębiorczość”. Czoro z nich podkreśliło aspekt prowadzenia przedsiębiorstwa i umiejętność korzystania z nadarzających się okazji (W3, W4, W5, W7). Dwie osoby połączyły przedsiębiorczość z dobrą organizacją pracy i tworzeniem biznesplanów (W1, W6). Dla jednego respondenta „przedsiębiorczość” to przede wszystkim umiejętność tworzenia i rozwijania czegoś nowego (W2).

Na pytanie „Czy uważasz się za osobę przedsiębiorczą?” trzy osoby odpowiedziały zdecydowanie nie (W1, W3, W7), dwie powiedziały, że nigdy wcześniej się nad tym nie zastanawiały, ale dostrzegają w sobie jakieś kompetencje przedsiębiorcze (W4, W6). Jedna osoba odpowiedziała, że jest przedsiębiorczą w osobistych relacjach z ludźmi (W5). Zdecydowanie za przedsiębiorczego uważał się jeden uczestnik. Podkreślił, że lubi inicjować nowe działania i umie wdrażać swoje pomysły w życie (W2).

Kompetencji przedsiębiorczych nie dostrzegali w sobie wolontariusze, którzy przede wszystkim łączyli przedsiębiorczość z prowadzeniem przedsiębiorstwa, a za przedsiębiorczą uważał się uczestnik W2, dla którego przedsiębiorczość to umiejętność tworzenia nowej wartości („czegoś nowego”). Respondent ten z łatwością podawał przykłady ze swojego codziennego życia ilustrujące jego kompetencje przedsiębiorcze.

Następnie wolontariuszom przedstawiono szeroką definicję przedsiębiorczości według EntreComp i omówiono jej kluczowe aspekty, po czym zapytano ich, czy w kontekście podanej definicji mogą wykazać się przedsiębiorczością i ją rozwijać podczas realizacji swojego projektu. Każdy z respondentów odpowiedział twierdząco i podawał przykłady podjętych przez siebie działań, które uznał za przedsiębiorcze. W odpowiedzi na potrzeby swoich podopiecznych, współpracowników, organizacji goszczących, wolontariusze inicjowali i wdrażali nowe rodzaje zajęć, samodzielnie i w zespołach tworzyli nowe narzędzia, łącząc wiedzę i umiejętności z innymi, planowali i realizowali różnorodne przedsięwzięcia takiej jak np. klub filmowy, a o swoich działaniach informowali w mediach.

Według wszystkich respondentów udział w projekcie będzie miał wpływ na rozwój ich kompetencji przedsiębiorczych. Jedna z wolontariuszek wskazała, że stała się bardziej pewna siebie, nauczyła się przewyżczać własne słabości i stawiać czoło coraz trudniejszym wyzwaniom oraz nabyła doświadczenie w zarządzaniu innymi (W6). Jeden z uczestników wspominał, że w czasie projektu nauczył się sporządzać budżet przedsięwzięcia, a później pilnować jego wykonania i rozliczenia (W4). Kolejny podkreślił, że czasie projektu nauczył się nie wpadać w panikę, gdy wszystkie plany zmieniały się w ostatniej chwili, dowiedział się, że jest w stanie szybko i elastycznie reagować na zmieniające się warunki (W3). Dla większości respondentów bardzo ważna była możliwość pracy w międzynarodowym zespole i nawiązywanie nowych kontaktów oraz rozwijanie umiejętności negocjacji i rozwiązywania konfliktów.

W opinii wolontariuszy organizacje goszczące mogłyby wspierać rozwój kompetencji przedsiębiorczych uczestników projektów, dając im przestrzeń do realizowania własnych pomysłów na rzecz społeczności (W2, W5, W6) oraz skłaniając do refleksji nad tym problemem (W4, W5). Jedna wolontariuszka uważała, że organizacje nic nie muszą robić w tym zakresie, ponieważ „przedsiębiorczość” nie jest tematem jej projektu (W7).

4. Proces rozwoju kompetencji w zakresie przedsiębiorczości podczas projektu międzynarodowego wolontariatu z perspektywy mentorki

Zadania mentora w projekcie Europejskiego Korpusu Solidarności wynikają z zasad programu. Jego obowiązkiem jest dbanie o dobrostan wolontariusza i wpieranie go w osobistym rozwoju. Mentor ściśle współpracuje w pozostałymi członkami organizacji, w tym z koordynatorem projektu oraz z przedstawicielami instytucji partnerskich, które korzystają z pomocy wolontariusza.

Respondentka ma wykształcenie wyższe w obszarze nauk społecznych. Interesuje się psychologią. Aktywnie działa w trzecim sektorze. Zdobyła doświadczenie w realizowaniu projektów międzynarodowych np. międzynarodowych wymian młodzieży, międzynarodowych projektów współpracy młodzieży. Uczestniczyła w międzynarodowych szkoleniach dotyczących jakości pracy z młodzieżą i edukacji międzykulturowej. Zna język angielski i francuski.

Mentorka zdecydowała się pracować z wolontariuszami zagranicznymi, ponieważ lubi nowe wyzwania oraz poznawanie ludzi. Chciała pomóc im w pełni wykorzystać udział w projekcie oraz sama chciała się uczyć i rozwijać kompetencje, które mogą być jej przydatne w pracy zawodowej.

Pracowała z wolontariuszkami, które realizowały projekty długoterminowe (10-12 miesięcy). Wolontariuszki wspierały organizację w realizacji stałych programów edukacyjnych skierowanych do dzieci i młodzieży. Wszystkie jej podopieczne współprowadziły zajęcia z edukacji międzykulturowej i w zależności od własnych zainteresowań bardziej angażowały się w wybrane aktywności np. zajęcia ekologiczne, ekonomiczne, sportowe, turystyczno-krajoznawcze.

Respondentka brała udział w rekrutacji wolontariuszy do projektu. Organizacja poszukiwała osób do współprowadzenia zajęć pozalekcyjnych dla dzieci i młodzieży. Mentorka współtworzyła formularz aplikacyjny dla kandydatów. Formularz zawierał pytania dotyczące wiedzy, doświadczenia, umiejętności, które wolontariusz będzie mógł wnieść do projektu, pytania dotyczące motywacji, którymi kieruje się przy wyborze projektu i oczekiwań wobec udziału w projekcie, w tym odnośnie tego, czego kandydat chce się nauczyć. Przedstawiciele organizacji goszczącej, w tym mentorka, kontaktowali się z wybranymi kandydatami za pomocą komunikatora internetowego. W czasie rozmowy obie strony miały okazję się poznać i wyjaśnić szczegóły projektu. Mentorka miała istotny wpływ na wybór wolontariuszy (za pierwszym razem organizacja musiała dokonać wyboru z ponad 500 kandydatów, kolejny projekt skierowany był wyłącznie do mieszkańców jednego kraju, co ograniczyło liczbę zgłoszeń do 100). Wybierając wolontariuszy do projektu, organizacja zwracała uwagę przede wszystkim na motywację kandydata do udziału w proponowanych działaniach, posiadane przez niego szczególne umiejętności, które chciał wykorzystać w pracy na rzecz dzieci i młodzieży oraz jego sytuację osobistą i problemy, z jakimi się musi mierzyć w codziennym życiu (mniejsze szanse).

Jedna z wolontariuszek miała wykształcenie wyższe, dwie były w trakcie studiów. Wolontariuszki znały język angielski na poziomie co najmniej średniozaawansowanym i na początku projektu mentorka komunikowała się z nimi wyłącznie w tym języku, a później również po polsku.

Z każdą wolontariuszką mentorka starała się zbudować relację opartą na wzajemnym zaufaniu. Razem wypracowywały porozumienie określające zasady ich współpracy. Porozumienia były zróżnicowane, bowiem odzwierciedlały oczekiwania wolontariuszek wobec pracy i formy wsparcia mentora oraz odpowiadały ich osobistym potrzebom i doświadczeniom z realizacji innych projektów. Zwykle na spotkaniach z mentorką wolontariuszki dzieliły się doświadczeniami zdobytymi w pracy oraz w codziennym życiu w Polsce, zwracały uwagę na podobieństwa i różnice w typowym podejściu do danych zdarzeń w ich kraju i w Polsce. Czasami prosiły o pomoc w rozwiązaniu problemów, z którymi musiały się zmierzyć. Wówczas wspólnie analizowały sytuację i poszukiwały możliwych rozwiązań, po czym wolontariuszka podejmowała decyzję i przygotowywała plan dalszych działań.

Zdaniem mentorki, wolontariuszki, które zdecydowały się na udział w projekcie, chciały przede wszystkim poznać inny kraj, odmienną kulturę i nowych ludzi. Wybrały projekt ze względu na interesujący je temat, gdyż chciały zdobyć doświadczenie zawodowe w obszarze pracy z dziećmi i młodzieżą. Wyjazd traktowały też jako okazję do nauki języka polskiego i angielskiego. Początkowo nie dostrzegały edukacyjnego potencjału wolontariatu w kontekście kompetencji przedsiębiorczych. W celu wsparcia uczenia się i rozwoju osobistego, również w tym zakresie mentorka skłaniała wolontariuszki do refleksji nad przebiegiem tych procesów. Uwrażliwiała je na potrzebę udokumentowania i oceny efektów uczenia się. Rezultaty procesu uczenia się wolontariuszki opisały w swoich certyfikatach Youthpass³.

Według respondentki wolontariusze realizujący projekty poza granicami swojego kraju są osobami wykazującymi się wieloma kompetencjami z zakresu przedsiębiorczości na poziomie średniozaawansowanymi/zawansowanym (wg skali EntreComp), ale zwykle sobie tego nie uświadamiają. Respondentka знаła wolontariuszki, które podejmowały różnorodne działania w swoich krajach, miały szerokie zainteresowania i je rozwijały. Podjęły decyzję o wyjeździe w celu realizacji projektu i dążyły, aby ten cel zrealizować. Nie zrażały się przy tym porażkami. Często podejmowały kilka prób, aby pomyślnie przejść proces rekrutacji i zakwalifikować się do projektu. Odważyły się przyjechać do obcego kraju, mimo nieznajomości jego języka. W Polsce śmiało podejmowały pracę w różnych warunkach i z różnymi ludźmi. Stawały się członkami zespołów i wspólnie z innymi dążyły do zrealizowania podjętych zadań. Były otwarte na nowe wyzwania. Potrafiły właściwie ocenić potrzeby organizacji i zainicjować nowe działania. Samodzielnie planowały, opracowały i wdrażały autorskie działania, a później brały odpowiedzialność za ich wykonanie. Mimo to, same uważały się za osoby

³ Youthpass jest narzędziem dedykowanym osobistej refleksji nad procesem i wynikami uczenia się pozaformalnego, w tym rozwoju kompetencji przedsiębiorczych, w programach Europejskiego Korpusu Solidarności i Erasmus+.

mało przedsiębiorcze. To zwróciło uwagę mentorki na potrzebę refleksji nad rozwojem kompetencji z zakresu przedsiębiorczości w czasie każdego projektu, aby uczestnicy dostrzegli, przemyśleli, zrozumieli, ocenili swoje działania podczas projektu w tym kontekście, uwierzyli w swoje możliwości i potrafili je zaprezentować.

Za pomocne w zainicjowaniu refleksji nad nabywaniem umiejętności przez młodych ludzi respondentka uznała narzędzie opracowane w ramach projektu IMPACT⁴. Narzędzie umożliwia mierzenie kompetencji związanych z przedsiębiorczością, sprawdzanie postępów oraz porównanie wyników. Narzędzie jest interaktywnym testem złożonym z 55 punktów do samooceny. Pozwala na samodzielne dokonanie wyboru obszarów pomiaru kompetencji. Można zbadać jednocześnie trzy obszary, czyli inicjatywę, motywację i dostrzeganie okazji lub tylko wybrane. Test jest ogólnodostępny i każdy zainteresowany samorozwojem może wypełnić test. Jest też dodatkowa opcja dla nauczycieli, wychowawców i innych osób pracujących z grupami. Oni mogą wygenerować testy dla wszystkich uczestników, a wówczas każdy otrzyma kod dostępu, a prowadzący zbiorcze wyniki grupy. Test zawiera audiowizualne materiały wyjaśniające trudniejsze pojęcia. Po wypełnieniu testu otrzymuje się ilościowe i jakościowe wyniki wraz ze wskazówkami wspierającymi dalszą pracę nad sobą i rozwijanie kompetencji przedsiębiorczych. Testy kompetencji przedsiębiorczych „IMACT” dostępne są w pięciu językach – polskim, angielskim, portugalskim, hiszpańskim i katalońskim na stronie internetowej <https://impact-test.eu/>.

Refleksja wolontariusza nad kompetencjami przedsiębiorczymi, zarówno tymi, które już posiada, oraz tymi, które chce rozwijać, jest kluczowa dla kształtowania jego poczucia własnej wartości i skuteczności. Jest też potrzebna do wzbudzenia wewnętrznej motywacji do pracy nad dalszym rozwojem oraz pomaga wolontariuszowi wyznaczyć osobiste cele, które będzie realizował w czasie projektu. Świadomość tego, co może i chce osiągnąć, pomaga wolontariuszowi przy współpracy z koordynatorem projektu planować i realizować działania nakierowane na realizację celów.

Mentorka wyróżnia trzy podstawowe obszary, w których wolontariusz zdobywa i rozwija kompetencje przedsiębiorcze: życie codzienne i czas wolny, praca w organizacji oraz szkolenia. Zakres i poziom zależą przede wszystkim od potrzeb i chęci samego wolontariusza oraz wsparcia, które otrzymuje.

Życie codzienne za granicą jest dla wolontariusza okazją do nauczenia się gospodarowania osobistymi środkami finansowymi. Może to być dużym wyzwaniem dla bardzo młodych osób (18+), które przed projektem żyły z rodzicami i nie martwiły się o zaspokajanie podstawowych potrzeb. W Polsce wolontariusz otrzymuje niewielką kwotę na własne potrzeby tzw. kieszonkowe⁵ (około 500 zł miesięcznie). Ponadto

⁴ Narzędzie zostało opracowane przez międzynarodowy zespół w składzie: Asociación Jóvenes Solidarios (Hiszpania), Akademia Humanistyczno – Ekonomiczna w Łodzi (Polska), Câmara Municipal de Estarreja (Portugalia), Bridging to the Future (Wielka Brytania) i Oficina del Pla Jove de la Diputació de Barcelona (Hiszpania), w ramach partnerstwa strategicznego Erasmus+ (2017-1-ES01-KA202-038578), <https://impact-test.eu/>, pobrane 02.11.2020.

⁵ Według Przewodnika po Europejskim Korpusie Solidarności (European Solidarity Corps Guide), Konkurs 2020 kieszonkowe w Polsce wyniosło 4 euro na dzień.

zwykle organizacje nie zapewniają codziennego wyżywienia, lecz przekazują na ten cel wolontariuszowi środki, których wysokość jest określona w podpisanym porozumieniu (około 500 zł miesięcznie). Zatem miesięcznie wolontariusz dysponuje kwotą około 1000 zł i musi sam ocenić, na co może wykorzystać te pieniądze oraz w odpowiedzialny sposób sporządza budżet i później go realizuje. Pozostałymi kosztami związanymi z projektem wolontariatu, np. kosztami zakwaterowania, transportu lokalnego, zwykle zarządzają bezpośrednio organizacje wspierające i goszczące, ale i w to również można zaangażować wolontariusza.

Wolontariusz doświadcza też istoty ryzyka kursowego, ponieważ dotacja na projekt jest wyliczona i przekazana w euro, a rozliczenia z wolontariuszem zwykle w złotych, do tego dochodzą dodatkowe przeliczenia kursów, jeżeli uczestnik jest spoza strefy euro i w innej walucie poniósł koszty podlegające refundacji np. koszty transportu.

W czasie wolnym wolontariusz nawiązuje szereg kontaktów. Poznaje wielu ludzi, w tym innych wolontariuszy z różnych krajów. Uczy się budować partnerstwa i łączyć zasoby na rzecz realizacji swoich pomysłów i własnych inicjatyw na rzecz społeczności. Czas wolny jest okazją do odkrywania nowych zainteresowań i rozwijania pasji. Sprzyja temu nowe środowisko, w którym wolontariusz przebywa. Dla rozwoju kompetencji przedsiębiorczych ważna jest również wszelka działalność twórcza, w którą angażuje się wolontariusz. Pozwala mu ona na rozwój kreatywności, co sprzyja poszukiwaniu nowych możliwości i innowacyjnych rozwiązań w każdym obszarze życia. Mentorka pracowała z wolontariuszką, która przyłączyła się do chóru, a druga działała w teatrze.

Praca, jaką wolontariusz wykonuje na rzecz organizacji, zależy od jej misji i celów statutowych oraz wynika z aktualnych potrzeb. Wolontariusze EKS mogą wykonywać różne zadania, które służą społeczeństwu, czyli np. dotyczą sfery zadań publicznych, a zatem obejmują bardzo szeroki katalog działań. Mentorka ogromną uwagę przywiązuje do procesu rekrutacji. W interesie organizacji leży, aby rekrutując wolontariuszy dołożyła wszelkich starań, aby przyjąć do pracy osobę, która jest rzeczywiście zainteresowana proponowanym tematem i zadaniami, a nie jedynie poszukuje okazji do wyjazdu na jakikolwiek projekt i stara się przedstawić w bardzo korzystnym świetle swoją kandydaturę. W wyborze kandydatów pomocne są odpowiednio skonstruowane formularze zgłoszeniowe, obserwacja aktywności kandydatów w mediach społecznościowych, a przede wszystkim rozmowy z wykorzystaniem dostępnych narzędzi komunikacyjnych. Niezmiernie wspierająca jest również zagraniczna organizacja partnerska, która zna kandydata i może zarekomendować go do danego projektu. Wolontariusz, który podziela misję i wartości organizacji, interesuje się danym rodzajem działalności i w pracy realizuje swoje pasje, zwykle okazuje się niezmiernie wartościowym współpracownikiem. Pomaga rozszerzyć zakres działalności, urozmaicić działania, dostarcza nowej wiedzy i dzieli się umiejętnościami. Jednocześnie sam może bardzo wiele zyskać z satysfakcjonującej go pracy, uczyć się, nabywać doświadczenia, sprawdzić się w działaniu. Przyjazne środowisko jest bardzo ważne dla procesu uczenia się rozwoju, a pozytywne emocje, które towarzyszą wolontariuszowi w pracy, przekładają się na jego za-

angażowanie. Respondentka podkreśla, że w przypadku zagranicznych wolontariuszy kluczowa jest ich motywacja do pracy w danym projekcie, a nie formalne kwalifikacje uzyskane przed przyjazdem do Polski.

Mentorka zwraca uwagę, że bardzo ważny jest etap wprowadzenia wolontariusza do organizacji. Poprzedza go długi i wymagający proces przygotowania samej organizacji na przyjęcie wolontariusza, który podlega zewnętrznej akredytacji i musi być potwierdzony certyfikatem Narodowej Agencji Europejskiego Korpusu Solidarności, tzw. Znakiem Jakości. Wolontariusz musi zostać zapoznany ze współpracownikami i kulturą organizacyjną, swoimi prawami i obowiązkami oraz przygotowany i wdrożony do realizacji pierwszych zadań. Czasami konieczne jest również przeprowadzenie specjalistycznego szkolenia. Należy stale pamiętać o różnicach kulturowych i uczulić na nie też wolontariusza. Respondentka zwraca uwagę, że w przypadku wolontariatu zagranicznego, na początku współpraca zwykle jest dodatkowo utrudniona przez problemy z komunikacją, gdyż wolontariusze zwykle nie znają języka polskiego i trzeba koniecznie wziąć to pod uwagę planując zadania i dobierając mu współpracowników. Ważne jest również zapewnienie jak najwcześniej wolontariuszom możliwości intensywnej nauki języka polskiego i motywowanie ich do pracy w tym zakresie, gdyż ułatwi im to nawiązywanie kontaktów społecznych oraz efektywną pracę w środowisku lokalnym.

Rozwój kompetencji przedsiębiorczych następuje w bezpośrednim działaniu. Początkowo wolontariusze obserwują pracę w organizacji i wykonują proste czynności, aby z czasem pomagać przy podstawowych działaniach, a następnie opracowywać i prowadzić działania kierując pracą innych. Bardzo ważne jest zagwarantowanie wolontariuszowi przestrzeni, aby korzystając z zasobów organizacji, mógł zaplanować i przeprowadzić własne inicjatywy. W czasie długoterminowego projektu wolontariusz może pełnić różne role w zespole organizacji, od asystenta do kierownika projektu. Opiekunowie i współpracownicy powinni zwracać dużą uwagę na potrzeby wolontariusza, zarówno te dotyczące codziennego funkcjonowania, jak i związane z powierzonymi zadaniami. Wolontariusz powinien odczuwać, że wraz z aklimatyzacją w środowisku pracy i stopniowym nabieraniem doświadczenia, powierza mu się coraz trudniejsze zadania. Praca zbyt łatwa nie jest dla niego satysfakcjonująca, a zbyt trudna może powodować stres i frustrację. W miarę możliwości warto włączać wolontariusza w planowanie zadań, aby samodzielnie decydował, za co będzie odpowiedzialny w zespole, dzięki czemu będzie realizował własne potrzeby i zainteresowania. Ale bez względu na to, czy wolontariusz dostaje z góry przydzielone zadania, czy sam je wybiera, musi znać zakres swoich obowiązków i zdawać sobie sprawę z odpowiedzialności, jaka na nim spoczywa.

Wolontariusz powinien być regularnie informowany o tym, co robi dobrze, trzeba też wskazać mu obszary, w których może jeszcze coś polepszyć i zmienić. Zyskuje wówczas wsparcie i cenną wiedzę o jakości pracy, którą wykonuje.

Wolontariusze uczą się przede wszystkim w działaniu, ale biorą też udział w cyklu szkoleń i ewaluacji. Jeszcze przed wyjazdem wolontariusz uczestniczy w szkoleniu przygotowawczym, na którym poznaje wartości i zasady Europejskiego Korpusu Solidarności oraz uzyskuje praktyczne informacje dotyczące pobytu i pracy oraz dowiaduje

się o zapobieganiu konfliktom i zarządzaniu kryzysowym. Później uczestniczy w dwóch obowiązkowych spotkaniach organizowanych przez Narodową Agencję. Pierwsze (szkolenie wprowadzające) poświęcone jest integracji środowiska zagranicznych wolontariuszy, edukacji międzykulturowej i uczeniu pozaformalnemu. Na drugim spotkaniu (ewaluacja śródkresowa) wolontariusze dokonują oceny zdobytych doświadczeń i procesu uczenia się oraz planują dalsze działania w sferze rozwoju osobistego i zawodowego. Wszyscy zainteresowani mogą też wziąć udział w dorocznym spotkaniu byłych, obecnych i przyszłych wolontariuszy.

Każda organizacja goszcząca prowadzi dla swoich wolontariuszy dodatkowe szkolenia, żeby jak najlepiej przygotować ich do działania. W ramach wewnętrznych szkoleń może również prowadzić zajęcia dotyczące przedsiębiorczości w zakresie interesującym wolontariuszy. Pomocne w tym mogą być kontakty ze środowiskiem lokalnym, a zwłaszcza z sektorem przedsiębiorstw społecznych. Wolontariuszki, z którymi pracowała mentorka, miały np. możliwość obserwowania funkcjonowania międzynarodowych targów wystawienniczych. To doświadczenie było dla nich zupełnie nowe - poznały nieznane im do tej pory oblicze biznesu.

Według mentorki bardzo trudne jest mierzenie bezpośredniego wpływu wywieranego przez udział w projekcie na rozwój kompetencji przedsiębiorczych wolontariusza. Ogólnie dostępne narzędzia, np. powstałe w oparciu o EntreComp, badają przede wszystkim odczucia i opinie. Ważna jest zatem uważna obserwacja i refleksja wolontariusza nad własnym rozwojem. Obecnie organizacja opracowuje narzędzie, które ma na celu wspierać ten proces.

Mentorka dostrzega, że organizacje korzystające z pracy wolontariuszy mogą wspierać rozwój kompetencji, w tym przedsiębiorczych poprzez odpowiednio zaprogramowane działania, dostosowane do indywidualnych potrzeb wolontariuszy. Ważne jest, aby osoby pracujące z wolontariuszami miały tego świadomość oraz poszerzały swoją wiedzę z zakresu przedsiębiorczości i edukacji przedsiębiorczości. Pomocne mogą być ogólnodostępne zasoby edukacyjne np. „ECO-SystemApp online training course for entrepreneurship educators” dostępny na stronie <https://ecosystemapp.net/> (Ostatni dostęp 24.01.2021). Kurs porusza wiele praktycznych zagadnień dotyczących różnych aspektów nauczania przedsiębiorczości.

Respondentka podkreśla, że pracując nad rozwijaniem kompetencji przedsiębiorczych stąd trzeba pamiętać o istocie wolontariatu i ogólnych celach projektu oraz o umożliwieniu wolontariuszowi rozwoju w innych obszarach. Jednak ze względu na rolę przedsiębiorczości w życiu należy włączyć rozwój kompetencji w tym zakresie do celów edukacyjnych każdego projektu i realizować go niejako „przy okazji” pracy na rzecz potrzebujących.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania pozwoliły spojrzeć na rozwój kompetencji przedsiębiorczych z perspektywy edukacji pozaformalnej. Wywiadami objęto zaledwie siedmioro wolontariuszy i jedną mentorkę, więc nie była to grupa reprezentatywna dla środowiska Europejskiego Korpusu Solidarności w Polsce, jednak uzyskane wyniki są interesujące i mogą zostać wykorzystane do podniesienia jakości pracy w projektach wolontariatu.

Wnioski z przeprowadzonych badań można ująć następująco: mimo iż przedsiębiorczość nie była tematem żadnego z projektów, w którym brali udział respondenci, to przewijała się w codziennych działaniach. Wolontariat jest sposobnością do rozwijania kompetencji przedsiębiorczych w bezpośrednim działaniu na rzecz potrzebujących. Często praca wiąże się z osobistymi zainteresowaniami wolontariusza, pozwala na rozwijanie pasji, łączy się więc z pozytywnymi emocjami, a takie środowisko sprzyja wszechstronnej edukacji. Wolontariusz rozwija szczególną wrażliwość na problemy społeczne i kształtuje system wartości potrzebny do budowania bardziej sprawiedliwego świata. W projektach wolontariatu jest przestrzeń do praktykowania kreatywności i inicjatywności, czyli fundamentów przedsiębiorczości. W wolontariacie wykorzystuje się między innymi uczenie się przez doświadczenie, pracę metodą projektu, edukację rówieśniczą, edukację międzykulturową. Zamiast sztywnej realizacji programu uczestnik sam decyduje, czego chce się nauczyć i w którą stronę rozwijać. W procesie rozwoju kompetencji w zakresie przedsiębiorczości kluczowa jest refleksja nad procesem uczenia się. To dzięki niej kształtuje się samoświadomość i poczucie własnej skuteczności wolontariusza.

Niewątpliwie przedsiębiorczość jako kompetencja kluczowa, powinna być rozwijana przez całe życie, a edukacja pozaformalna sprzyja temu procesowi. Należy zatem jak najlepiej przygotować edukatorów, którzy będą wspierać wolontariuszy w tym działaniu. Wobec powyższego, a także w kontekście zaprezentowanych wyników badań, można stwierdzić, że kierunki przyszłych dążeń badawczych powinny być następujące:

- badania wolontariuszy pod kątem posiadanych kompetencji przedsiębiorczych zarówno przed, jaki i po projekcie;
- kontynuacja badań dotyczących rozwoju kompetencji przedsiębiorczych wolontariuszy z perspektywy organizatorów wolontariatu;
- analiza przygotowania edukatorów/opiekunów wolontariuszy do edukacji w zakresie przedsiębiorczości.

Przeprowadzone badania są jedynie próbą zasygnalizowania konieczności dokonania zbadania tego obszaru. Pogłębiona diagnoza umożliwi dostosowanie działań praktycznych do rzeczywistych potrzeb. Pomoże podnieść jakość kształcenia w zakresie przedsiębiorczości w edukacji pozaformalnej.

LITERATURA

- Adamiak, Piotr. 2013. *Zaangażowanie społeczne Polek i Polaków. Wolontariat, filantropia, 1% i wizerunek organizacji pozarządowych. Raport z badania*. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Bacigalupo, Margherita. Kampylis, Panagiotis. Punie, Yves. Van den Brande, Godelieve. 2016. *EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework*. Luxembourg: Publication Office of the European Union. EUR 27939 EN. DOI::10.2791/593884.
- Bammer, Doris et al. 2017. *Exploring Erasmus+: Youth in action. Effects and outcomes of the Erasmus+: Youth in action programme from the perspective of project participants and project leaders. Transnational analysis 2015/16*. Dostęp: 01.03.2021. https://erasmusplus.org.pl/wp-content/uploads/2018/06/RAY-MON-Data-Report-A4-Einzelseiten_20180119.pdf
- Bammer, Doris et al. 2019. *Competence development and capacity building of youth workers and youth leaders Transnational Analysis Modules (A), (B) and (C)*. Dostęp: 01.03.2021. https://www.researchyouth.net/wp-content/uploads/2020/04/RAY-CAP_Final-Research-Report_20191108.pdf
- Baran, Grzegorz. Bąk, Janusz. 2016. Przedsiębiorczość jako proces stawania się. *International Entrepreneurship (previous published as Przedsiębiorczość Międzynarodowa)*, 2 (1), 83-98.
- Barańska, Magdalena. 2016. *Wolontariat w planowaniu kariery zawodowej studentów*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bárta, Ondřej et al. 2018. *Long-term effects of Erasmus+: Youth in action on participation and citizenship*. Dostęp: 01.03.2021. https://www.researchyouth.net/wp-content/uploads/2020/04/RAY-LTE-final-transnational-report_20190923.pdf
- Bartosiewicz-Kosiba, Patrycja. 2018. "Transnational Youth Initiatives" of the Erasmus+ program for the development of the entrepreneurial attitude of young people on the example of the "Open Minds Studio" project. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica*. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie.
- Bieńkowska, Beata. 2017. Przedsiębiorczość i innowacyjność – próba refleksji nad ich miejscem w systemie oświaty. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu/ Research Papers of the Wrocław University of Economics*, 489, 44–56.
- Borowiec, Monika. Rachwał, Tomasz. 2011. Kształtowanie postaw przedsiębiorczych na lekcjach geografii wyzwaniem edukacyjnym w procesach globalizacji. *Przedsiębiorczość - Edukacja*, 7, 321-332.
- Böhler, Johanna et al. 2020. *Effects and outcomes of the Erasmus+ Youth in Action Programme from the perspective of project participants and project leaders, Transnational Analysis Survey Waves 2017/2018*. Dostęp: 01.03.2021. https://www.researchyouth.net/wp-content/uploads/2020/04/RAY-MON_Research-Report_20200401.pdf

- Borowiec-Gabryś, Monika. Killar, Wioletta. Rachwał, Tomasz. 2018. Przedsiębiorczość jako kompetencja przyszłości. W: *Kompetencje przyszłości*, red. Stefan M. Kwiatkowski, 68-89. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Braun, Katarzyna. 2019. Wolontariat w procesie resocjalizacji w zakładach karnych. *Roczniki Pedagogiczne*, 11 (47), 95-108.
- Braun, Katarzyna. Jeziorański, Marek. 2013. Wychowawcze znaczenie wolontariatu w perspektywie teorii i praktyki pedagogicznej. *Roczniki Pedagogiczne*, 5(41), 4, 73-97.
- Brzozowski, Tomasz Tadeusz. 2013. Status przedsiębiorczości w warunkach kryzysu edukacji. *Przedsiębiorczość - Edukacja*, 9, 258-272. DOI: 10.24917/1335.
- Chang, Jane. Rieple, Alison. 2013. Assessing students' entrepreneurial skills development in live projects. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 20, 225 - 241. DOI: 10.1108/14626001311298501.
- Czyżewska, Mariola. Kozioł, Karolina. 2020. Diagnoza poziomu kompetencji przedsiębiorczych studentów wybranych uczelni według metodologii EntreComp. *Przedsiębiorczość - Edukacja*, 16(1), 45-61. DOI: 10.24917/20833296.161.4.
- Dąbrowska-Resiak, Joanna. Jeżowski, Mateusz. Pachocki, Michał. 2018. Mobilność edukacyjna sposobem na rozwijanie kompetencji potrzebnych na rynku pracy. W: *Kompetencje przyszłości*, red. Stefan M. Kwiatkowski, 68-89. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Deszczyński, Bartosz. Mikołajczak, Paweł. Ziomek, Agnieszka. 2019. Volunteering and sustainable growth of social enterprises. Lessons from scouting organizations. W: *Proceedings of the International Conference on Applied Economics: Entrepreneurship and Management*, red. Adam P. Balcerzak, Ilona Pietryka, 39-47. DOI: 10.24136/eep.proc.2019.4.
- Esposito, Ilaria. 2014. The girl guiding/girl scouting methodology and entrepreneurial learning. W: *Young people, entrepreneurship & non-formal learning: a work in progress*, red. Maria Carmen Pantea, 127-140. Salto-Youth Participation Resource Centre.
- Fayolle, Alain. 2013. Personal view on the future of the entrepreneurship education. *Entrepreneurship & Regional Development*, 25, (7-8), 692-701. DOI: 10.1080/08985626.2013.821318
- Górowaka - Fells, Magdalena. Płatos, Beata. Rybińska, Agnieszka. 2018. Kompetencje kluczowe uczniów w międzynarodowych raportach i badaniach. W: *Kompetencje przyszłości*, red. Stefan M. Kwiatkowski, 68-89. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Górecki, Mirosław. 2013. Wolontariat – idea, organizacja, doświadczenia. *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy, Nauki Społeczne*, 81-110.
- Groth, Jurgen. 2014. Volunteering as a "Gateway to Work". W: *Young people, entrepreneurship & non-formal learning: a work in progress*, red. Maria Carmen Pantea, 211-214. Salto-Youth Participation Resource Centre.

- Gürol, Yonca. Atsan, Nursay. 2006. Entrepreneurial characteristics amongst university students. *Education+Training*, 48 (1), 25-38. DOI: 10.1108/00400910610645716.
- Hanyga-Janczak, Patrycja. 2013. *Praca zarobkowa i wolontariat w czasie wolnym studentów studiów stacjonarnych. Próba eksplikacji wybranych zagadnień*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Hrist, Andy. 2000. *Links between volunteering and employability*. Cambridge: The Department for Education and Skills.
- Jaliwala, Rubaica et al. 2020. *Young Leaders for Social Change: Entrepreneurship through Volunteering, The Handbook for Social Entrepreneurship through Volunteering*. Berlin: ICYE International Office.
- Jansen, Slinger. Van De Zande, Tommy. Brinkkemper, Sjaak. Stam, Erik. Varma Vasudeva. 2015. How education, stimulation, and incubation encourage student entrepreneurship: Observations from MIT, IIIT, and Utrecht University. *The International Journal of Management Education*, 13(2), 170-181.
- Jeżowski, Mateusz. 2018. *Kompetencje zdobywane w ramach Wolontariatu Europejskiego w kontekście wymogów rynku pracy*. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Jeżowski, Mateusz. 2020. *Zagraniczni wolontariusze w polskich szkołach i przedszkolach. Raport z badania wpływu długoterminowych projektów Wolontariatu Erasmus+ na placówki edukacyjne w Polsce*. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Jeżowski, Mateusz. Pachocki, Michał. Rybińska, Agnieszka. 2019. Wpływ zagranicznych mobilności edukacyjnych na rozwój postaw przedsiębiorczych. W: *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, Seria Naukowa, t. 5*, red. Tomasz Rachwał, 266-281. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Kamerade, Daiga. Paine, Angela Ellis. 2014. Volunteering and employability: implications for policy and practice. *Voluntary Sector Review*, 5 (2), 259-273. DOI: 10.1332/204080514X14013593888736.
- Kanios, Anna. 2004. Uwarunkowania aktywności wolontarystycznej człowieka dorosłego. *Pedagogika Społeczna. Profilaktyka – Pomoc – Resocjalizacja*, 2-4, 119-129.
- Kantowicz, Ewa. 2017. Rola wolontariatu w kształtowaniu przyszłych kompetencji profesjonalnych w pracy socjalnej. *Praca Socjalna*, 6(32), 87-101.
- Kilar, Wioletta. Rachwał, Tomasz. 2019. Przedsiębiorczość w edukacji przedszkolnej i szkole podstawowej w warunkach zmian podstawy programowej. W: *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, Seria Naukowa, t. 5*, red. Tomasz Rachwał, 122-141. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Kilar, Wioletta. Rachwał, Tomasz. 2019. Przedsiębiorczość w szkole średniej w warunkach reformy systemu oświaty. W: *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, Seria Naukowa, t. 5*, red. Tomasz Rachwał, 185-202. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.

- Komisja Europejska/EACEA/Eurydice. 2016. *Entrepreneurship Education at School in Europe. (Nauczanie przedsiębiorczości w szkołach w Europie) Raport Eurydice*. Luksemburg: Urząd Publikacji Unii Europejskiej.
- Kuratko, Donald F. 2003. Entrepreneurship education: emerging trends and challenges for the 21st century. *Coleman Foundation White Paper Series for the U.S. Association of Small Business & Entrepreneurship*. Muncie: Ball State University.
- Kwiatkowski, Stefan M. 2018. Kompetencje przyszłości. W: *Kompetencje przyszłości*, red. Stefan M. Kwiatkowski, 14-29. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Lackeus, Martin. 2015. *Entrepreneurship in education. What, why, when, how*. OECD, European Commission.
- Longva, Kjersti Kjos. Foss, Lene. 2018. Measuring impact through experimental design in entrepreneurship education: A literature review and research agenda. *Industry and Higher Education*, 32 (6), 358-74. DOI: 10.1177/0950422218804912.
- Low, Natali. Butt, Sarah. Paine, Angela Ellis. Davis Smith, Justin. 2007. *Helping out: a national survey of volunteering and charitable giving*. London: Cabinet Office.
- Murzyn, Andrzej. 2018. *Przedsiębiorczość – Biznes – Edukacja. Studium filozoficzno-pedagogiczne*. Kraków: Impuls.
- Nowosad, Inetta. 2019. Innowacje i przedsiębiorczość w szkole jako odpowiedź na wyzwania zmieniającego się świata. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia*, 32 (4), 29-44.
- Pantea, Maria Carmen. 2014. Handle with care. Youth work and entrepreneurial learning. W: *Young people, entrepreneurship & non-formal learning: a work in progress*. red. Maria Carmen Pantea, 35-50. Salto-Youth Participation Resource Centre.
- Piekarski, Grzegorz. 2014 a. The pedagogical dimension of volunteering. W: *Diversity in education in Europe - insight from pedagogy and psychology*, red. Maria Aleksandrovich, Renate Seebauer, Herebrt Zoglowek, 191-200.
- Piekarski, Grzegorz. 2014 b. Wolontariat jako szansa rozwojowa. O triadycznej strukturze profilaktyczno-wychowawczych aspektów wolontariatu. W: *Profilaktyka, diagnoza i terapia w teorii i praktyce edukacyjnej*, red. Urszula Szuścik, Joanna Skibska, Ewa Kochanowska, 243-253. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Piróg, Danuta. 2015. Kompetencje z zakresu przedsiębiorczości: rozważania teoretyczne i ich ilustracje w obszarze szkolnictwa wyższego. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 364-376.
- Rachwał, Tomasz. 2019. Przedsiębiorczość jako kompetencja kluczowa w systemie edukacji. W: *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, Seria Naukowa, t. 5*, red. Tomasz Rachwał, 16-35. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Rachwał, Tomasz. Kilar, Wioletta. Kawecki, Zygmunt. Wróbel, Piotr. 2018. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości w wychowaniu przedszkolnym, szkole podstawowej i szkołach średnich w świetle nowej podstawy programowej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 14, 389-424. DOI: 10.24917/20833296.14.28.

- Rettinger, Renata. 2019 a. Dobre praktyki edukacji pozaformalnej. W: *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, Seria Naukowa, t. 5*, red. Tomasz Rachwał, 220-233. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Rettinger, Renata. 2019 b. Wolontariat szkolny jako narzędzie rozwoju kompetencji przedsiębiorczych. W: *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, Seria Naukowa, t. 5*, red. Tomasz Rachwał, 142-155. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Revsbech, Christine. 2014. Human economy and entrepreneurial learning in a voluntary organization. W: *Young people, entrepreneurship & non-formal learning: a work in progress*, red. Maria Carmen Pantea, 81-96. Salto-Youth Participation Resource Centre.
- Rochester, Colin. 2018. *Trends in Volunteering. Volunteer Now*. Dostęp: 01.02.2021. <https://volunteernow.aw-stage.co.uk/app/uploads/2018/10/Trends-in-Volunteering-Final-Report.pdf>
- Shepherd, Dean A. 2004. Educating entrepreneurship students about emotion and learning from failure. *Academy of Management Learning and Education*, 3 (3), 274-287.
- Sirelkhatim, Fatima. Gangi, Yagoub. 2015. Entrepreneurship education: A systematic literature review of curricula contents and teaching methods. *Cogent Business & Management*, 2. OID: 10.1080/23311975.2015.1052034.
- Wietecha, Małgorzata et. al. 2018. *Szkoła dla innowatora, Kształtowanie kompetencji proinnowacyjnych*. Kalisz: Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli.
- Szluz, Beata. 2012. Wolontariat studentów – współczesne wyzwania. *Studia Socialia Cracoviensia* 4, 1 (6), 163-181. DOI: 10.15633/ssc.397.
- Torończak, Edward. 2018. Międzynarodowe projekty edukacyjne drogą do rozwoju kompetencji kluczowych. W: *Kompetencje przyszłości*, red. Stefan M. Kwiatkowski, 166-186. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Wach, Krzysztof. 2013. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 9, 246–257.
- Wojtas, Anna. Czyż, Ewelina. Chrząszcz, Katarzyna. 2015. Od wolontariatu do zatrudnienia. *Nauczyciel i Szkoła*, 2, 103-114.
- Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE).
- Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Tekst mający znaczenie dla EOG), Dz. UE 2018/C 189/01.
- Zioło, Zbigniew. 2012. Miejsce przedsiębiorczości w edukacji. *Przedsiębiorczość - Edukacja*, 8, 10-23. DOI: 10.24917/105.